

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історії та археології

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Для студентів спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Затверджено на засіданні
Вченої ради історичного факультету
(протокол № від 2021 р.)

МАРІУПОЛЬ 2021

УДК
ББК

Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї: методичні рекомендації до вивчення дисципліни для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія» / Укл. В.О. Забавін. – Маріуполь, 2021. – 42 с.

Методичні рекомендації до вивчення дисципліни для студентів ОКР «Бакалавр» спеціальності «Історія» з дисципліни «Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» призначені для того, щоб зорієнтувати студентів у проблематиці, що вивчається на сучасному рівні історичної науки. У методичних рекомендаціях означене коло фундаментальних категорій та понять, подій та явищ, знання яких вважається нормативним у підготовці фахівця-історика.

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри історичних дисциплін, протокол № від 2016 р.

Рецензенти: к.і.н., доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ М.В. Булик
д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ В.Ф. Лисак

© В.О.Забавін, 2021 р.

© Маріупольський державний університет, 2021 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Мета та основні завдання. Методи навчання та методи контролю.....	4
Компетентності. Вимоги до знань, умінь та навичок студентів.....	5
Програма навчальної дисципліни.....	9
Плани семінарських занять.....	12
Загальні методичні рекомендації для підготовки студентів до семінарських занять.....	16
Самостійна робота студентів та індивідуальні завдання.....	18
Контрольні питання.....	25
Шкала оцінювання.....	32
Список рекомендованої літератури.....	35
Короткий термінологічний словник.....	38

ВСТУП

Інтерес до минулого рідного краю, всебічне вивчення його історії стало прикметою нашого часу. Вивчення історії Північного Приазов'я розширює і збагачує знання студентів про рідний край, пробуджує інтерес і любов до рідної землі, допомагає більш повно відчувати і усвідомити зв'язок історії з повсякденністю. Через призму історії малої батьківщини (людини – сім'ї – села – міста – регіону) активізуються і збагачуються наявні знання з історії України в цілому. Вивчення Північного Приазов'я в історичній ретроспективі сприяє розвитку дбайливого відношення не тільки до пам'яток культури та історії, а й до людей, що живуть поруч.

Північне узбережжя Азовського моря з географічної точки зору включає південні відроги Донецького кряжу, Приазовської височини та Приазовську низовину. Це територія обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на півночі – річками басейну Азовського моря та Донецьким кряжем. На сході регіон обмежений гирлом Дону, на заході – пониззям Дніпра. Північне Приазов'я являє собою досить велику територію, що є частиною західної ділянки великого євразійського пояса степів. Розглянутий регіон, розташований на стику степових просторів, був у всі часи контактною зоною, завдяки якій міжкультурні та міжетнічні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи. Північне Приазов'я займає унікальне геополітичне та геокультурне положення, яке багато в чому визначає культурно-цивілізаційні процеси в цьому регіоні.

Починаючи з доісторичних часів до сьогодення, унікальні етнокультурні процеси в регіоні були відображенням етапів безперервного цивілізаційно-культурного діалогу багатьох народів, що населяли Північне Приазов'я в різні епохи (кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, алани, хазари, печеніги, половці, слов'яни, греки та ін.). Важливе стратегічне і торгове положення Приазов'я з найдавніших часів ставило його в центр політичних інтересів багатьох держав та імперій.

Спецкурс «Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» дозволить студентству не тільки досконально вивчити історію рідного краю з найдавніших часів до наших днів, ознайомитися з особливостями міжетнічних відносин, повсякденного життя, побуту, господарського устрою, але й перейнятися любов'ю і повагою до малої батьківщини і населенню, що створило величні сторінки історії Північного Приазов'я. Спецкурс покликаний сприяти збереженню історичної спадкоємності поколінь: розвитку національної культури, вихованню дбайливого ставлення до історичної та культурної спадщини, формуванню духовно-моральних якостей особистості.

Досвід вивчення історії рідного краю сприяє більшою мірою вирішенню соціально-зумовлених завдань, поставлених перед ВНЗ: формування загальної культури особистості, її адаптація до життя в суспільстві, створення основи для освоєння професії, формування людини і громадянина, інтегрованого в це суспільство.

МЕТА ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ. МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

«Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» як навчальна дисципліна у навчальному плані підготовки бакалаврів історичної освіти за фахом «Історія» є спецкурсом і входить до циклу вибіркових професійно-орієнтованих дисциплін. Вивчається дисципліна на денній і заочній формах навчання у другому семестрі. Для засвоєння змісту курсу суттєве значення має попереднє вивчення студентами таких навчальних дисциплін як археологія та історія первісного суспільства. Вивчення курсу важливо для вироблення історичної свідомості, виховання громадянської позиції та патріотизму.

Мета навчальної дисципліни полягає у забезпеченні закріплення студентами базової системи археологічних термінів і понять та їх зв'язок з іншими навчальними дисциплінами; формуванні у слухачів концепції приазовської регіональної археології як інтегральної частини національної археології та праісторії України; формуванні відчуття «малої Батьківщини» та розширенні краєзнавчого світогляду.

Мета передбачає виконання наступних **завдань**:

- дослідити археологію Північного Приазов'я як систему знань про найдавніше минуле на основі археологічних джерел;
- формувати у студентів систему теоретичних знань про: сутність археологічної науки, виникнення й етапи розвитку археологічної науки в Північному Приазов'ї, археологічні дослідження як основу здобуття історичної інформації через артефакти, зв'язок археології з іншими історичними дисциплінами.
- забезпечити розвиток творчого мислення у студентів та розвинути навички наукового аналізу, спрямовані на самостійне осмислення історичних процесів;
- навчити працювати з археологічними джерелами та науковою літературою, термінологічно-понятійним апаратом, формувати вміння характеризувати загальні та регіональні археологічні процеси;
- не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення регіональної археології;
- виховати у майбутніх істориків почуття відповідальності за стан охорони і збереження національної історико-культурної спадщини;
- застосувати набуті знання для історичних реконструкцій доби первісності та культури дописемних народів.

Засвоєння студентами змісту програми навчального курсу «Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» здійснюється шляхом модульного навчання та рейтингової системи оцінювання знань.

Основними формами навчання є лекції, семінарські (практичні) заняття, реферування навчальної та практичної літератури, виконання комплексного індивідуального завдання.

Контроль за рівнем підготовки студентів здійснюватиметься як:

- поточний (перевірка знань на семінарах, контрольних та самостійних роботах);
- проміжний;
- семестровий (залік).

Навчальна програма курсу розрахована на студентів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними програмами підготовки бакалавра, а також передбачає підвищення фахової та професійної підготовки студентів, які в наступному зможуть використовувати свої знання та вміння в професійній сфері, як викладачі загальноосвітніх шкіл, професійних навчальних закладів та в науково-дослідницькій діяльності.

ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ

Місце навчальної дисципліни визначено освітньою програмою компетентності. Компетентності, що набуває студент у ході вивчення курсу:

соціально-особистісні:

- набуття культури навчання впродовж життя;
- володіння культурою мислення, прийомами усного і письмового викладу матеріалу, здібністю до узагальнення, аналізу, сприйняття інформації, постановки мети та вибору шляхів її досягнення;
- здатність планувати та розподіляти час, управляти своєю діяльністю;
- здібність самостійно навчатися та аналізувати свою роботу, підвищувати майстерність;
- здатність генерувати нові ідеї; розвинута здатність до творчих підходів у вирішенні професійних завдань;
- здібність критично оцінювати свої прогалини у знаннях та вміннях, обрати засоби для їх усунення;
- вміння злагоджено працювати у колективі;
- здатність адаптуватись до нових ситуацій;
- готовність поважно та дбайливо ставитися до історичної спадщини та культурних традицій, толерантно сприймати етнічні, релігійні та культурні розбіжності;

інструментальні:

- володіння професійною науково-діловою (усною та письмовою) комунікацією українською мовою;
- навички використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій у навчанні;

- розуміння сутності та значення інформації у розвитку сучасного суспільства, володіння основними методами та засобами отримання, зберігання, переробки та поширення інформації;

професійні:

- визначати детермінацію культурогенеза географічними й історичними чинниками;

- аналізувати, порівнювати, узагальнювати історичний матеріал спираючись на джерела;

- вміння оперувати історичними фактами в ході дискусії, формувати й аргументувати власну точку зору;

- вміння працювати з картографічними матеріалами, здійснювати пошук зображальних джерел;

- здатність об'єктивно, виважено оцінювати роль осіб та суспільних груп в історичному процесі та подіях;

- вміння вести дослідницьку роботу, використовуючи доцільні методи пізнання минулого;

- володіти сучасною концептуальною базою та сучасними підходами зарубіжних та вітчизняних дослідників з проблем курсу;

- робити висновки та узагальнення з вивченої проблематики.

- знання понятійного апарату, теоретичних засад та методології проведення наукових досліджень;

- здатність виявляти різні точки зору, визнавати і сприймати таку різноманітність;

- здатність реконструювати образи минулого у словесній формі і оформлювати їх у вигляді доповідей;

- вміння переконливо викладати свої думки, дотримуватися етичних стандартів;

- вміння вести діалог з проблематики курсу;

- розуміння тенденцій та основних напрямів розвитку наукових досліджень.

Передумови для вивчення дисципліни – студенти володіють знаннями з археології, історії України та всесвітньої історії.

Результати навчання – студенти володіють компетентностями для подальшої професійної діяльності та навчання за освітньою програмою. Орієнтуються в історії розвитку археологічних знань і сучасних напрямках в археології. Знають актуальні проблеми сучасної археологічної науки, об'єкт, предмет і завдання курсу, типологію регіональних археологічних пам'яток; ключові поняття археологічної науки; періодизацію розвитку регіональної археології; сучасний стан розвитку археології в Україні та у Північному Приазов'ї; джерелознавчу та понятійну термінологію; про основні типи пам'яток матеріальної культури; про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури; про методи польових,

камеральних та кабінетних досліджень. У студентів на достатньому рівні сформовані компетентності для написання наукових робіт з даної тематики.

Перелік компетентностей

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в сфері історичних знань, що характеризуються комплексністю та невизначеністю умов та передбачає застосування теорій та спеціальних наукових методів отримання речових джерел з історії України, а також забезпечення знань з теорії та методики археологічних досліджень, інформації про комплекси речових історичних джерел та методи роботи з ними.
Загальні компетентності	<p>КЗ02. Здатність до збору, обробки, збереження, продукування, передачі й аналізу професійно важливої інформації з різних джерел.</p> <p>КЗ03. Здатність ефективно формувати комунікаційну стратегію; працювати в команді з дотриманням етичних норм та цінностей мультикультурного суспільства; спілкуватися рідною та іноземною мовами усно та письмово.</p> <p>КЗ04. Здатність розвивати вміння вчитися упродовж життя з високим ступенем автономії, розробляти власну траєкторію саморозвитку упродовж життя.</p> <p>КЗ05. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу. Аналізувати, узагальнювати, пояснювати факти, формулювати теоретичні поняття, положення, концепції.</p>
Спеціальні (фахові, предметні) компетентності	<p>КП02. Знати понятійний апарат історичної науки, теоретичні засади та основні пізнавальні підходи і методи, провідні напрями сучасної історичної науки.</p> <p>КП03. Розуміти, здобувати, критично аналізувати та використовувати базову історичну інформацію.</p> <p>КП06. Знати методики археологічних досліджень як основи здобуття історичної інформації через артефакти, здатність характеризувати загальні та регіональні археологічні процеси.</p> <p>КП08. Здатність критично аналізувати, порівнювати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність.</p>
Результати навчання	<p>РН02. Знання фактичного матеріалу за фахом, базовими поняттями історії як науки та навчального предмету, основних наукових підходів, принципів та методів дослідження, термінів і понять, явищ і процесів, що складають наукові підвалини історії.</p> <p>РН06. Знання основних історичних теорій, наукових підходів, принципів та методів дослідження, термінів і понять, явищ і процесів.</p> <p>РН11. Вміння обирати методи та засоби (в тому числі інноваційні) для підготовки до семінарів, виконання самостійних робіт, написання індивідуальних науково-дослідних завдань, курсової роботи,</p> <p>РН12. Вміння формулювати тексти та короткі описи, створювати презентації на основі сучасної (оновленої) історичної інформації, яка може бути використана, наприклад, у викладанні, в журналістиці, архівах, місцевих органах влади та музеях</p>

По завершенню вивчення навчальної дисципліни студенти повинні **знати**:
- об'єкт, предмет і завдання курсу, типологію регіональних археологічних пам'яток;

- ключові поняття археологічної науки;
- періодизацію розвитку регіональної археології;
- сучасний стан розвитку археології в Україні та у Північному Приазов'ї;
- джерелознавчу та понятійну термінологію;
- про основні типи пам'яток матеріальної культури;
- про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури;
- про методи польових, камеральних та кабінетних досліджень.

Студенти повинні **вміти**:

- визначати картину змін археологічних культур у часі й просторі;
- користуватися термінологічним апаратом археології;
- формувати основну археологічну проблематику;
- застосовувати набуті знання для розуміння явищ сучасної культури;
- виступати з інформаційними тематичними повідомленнями, чітко і логічно формулювати основні положення теми;
- слухати і сприймати відповіді студентів з питань, які обговорюються, коректно аналізувати їх і доцільно доповнювати;
- робити висновки і узагальнення з конкретних теоретичних питань;
- відповідати на питання з навчальної дисципліни усно, письмово (за програмою тестової перевірки);
- брати участь у студентському науковому археологічному товаристві історичного факультету.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Історія вивчення археології Північного Приазов'я

Передісторія. Книга Великому Кресленню (початок XVII ст.). Щоденники академіка Й.А. Гільденштедта (XVIII ст.). І.О. Стемпковський, П.І. Кеппен та І. Корніс. Проект І.Є. Забеліна (середина XIX ст.). «Курганна археологія» (догородцовський етап) другої половини XIX ст. Епізоди випадкових або навмисних розкопок курганів. Праці М.Ю. Бранденбурга, Є.Ю. Петрі, М.І. Веселовського та ін.

Початок наукової ери археології в досліджуваному регіоні: В.О. Городцов. XII Археологічний з'їзд у м. Харкові (1902 р.). Діяльність В.Ф. Спесивцева, О.О. Міллера й ін. XIII Археологічний з'їзд у м. Катеринославі (1905 р.). Діяльність Є.П. Тріфільєва, О.С. Федоровського, В.А. Харламова та ін.

Приазовська археологія 20 – 40-х рр. Археологи й археологи-краєзнавці: М.В. Сібільов, С.М. Одінцева, С.О. Локтюшев, В.М. Євсєєв, П.М. Піневич, Г.Г. Афендик, А. І. Абрамов, М.О. Міллер та ін. Утворення обласних і регіональних музейних установ з археологічними колекціями в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. (Ізюмський, Маріупольський, Сталінський, Артемогірський, Бахмутський музеї та ін.). Дослідження М.О. Макаренка в Сталіно та Маріуполі в 30-ті рр.

Післявоєнна археологія в досліджуваному регіоні. Наукова діяльність Д.С. Цвейбель, Т.О. Шаповалова, В.Я. Устенко та інших у 50 – 60-ті рр. Розкопки Молочанської експедиції під загальним керівництвом О.І. Тереножкіна. Дослідження поселень у Приазов'ї та на суміжних територіях (Огульчанський; Шапошникова; Кривцова-Гракова; Лесков; Телегіна та ін.).

Новобудовний етап археології Північного Приазов'я. Формування кафедри археології, історії стародавнього світу й середніх віків при ДонДУ (Т.О. Шаповалов, А.О. Моруженко, В.О. Косіков, В.О. Посредніков, В.П. Андрієнко та ін.) в 1974 р. і сектору (відділу) охорони пам'яток археології при Донецькому обласному краєзнавчому музеї (ДОКМ) в 1985 р. Формування системних археологічних колекцій у районних і міських музеях Донецької та Запорожської областей. Новобудівна археологічна експедиція при ДонДУ (А.О. Моруженко, С.М. Санжаров, В.О. Косіков, В.О. Посредніков, О.І. Привалов, Д.П. Кравець, Р.О. Литвиненко та ін.).

Діяльність академічних новобудовних Сіверсько-Донецької, Донецької та Другої Донецької експедицій протягом 1971–1981 рр. (С.Н. Братченко, О.Р. Дубовська, О.О. Кротова, М.І. Гладких, М.Л. Швецов, Л.Ф. Константинеську, Т.П. Панібудьласька, Я.П. Гершкович, І.О. Післарій, В.Г. Самойленко, О.М. Смирнов, Г.Л. Євдокимов та ін.). Розкопки новобудовної експедиції Київського державного університету протягом 1979–1993 рр. (І.С. Піоро, Б.О. Антоненко, Л.Г. Самойленко, М.В. Чмихов).

Дослідження Херсонської і Приазовської новобудовних археологічних експедицій ІА АН УРСР (А.І. Кубишев, Ю.В. Болтрик) та археологічної експедиції Запорізького краєзнавчого музею у Північно-Західному Приазов'ї. Дослідження Запорізької археологічної експедиції ІА АН УРСР (В.В. Отрощенко) в межиріччі Дніпра і Молочної. Розкопки експедицій Ростовського університету, Таганрозького державного музею-заповіднику в Північно-Східному Приазов'ї та на Міуському півострові.

Археологія у системі народної освіти в 60 – 90-ті рр.: експедиції, шкільні музеї та музеї районних, міських і обласних Палаців піонерів і школярів (В.В. Венедіктов, В.Ф. Клименко, О.І. Привалов, М.Л. Швецов, Е.Є. Кравченко, А.М. Усачук, В.М. Горбов, М. М. Ключнев, О.О. Бритюк, В.О. Манько, С.О. Теліженко, С.В. Ветров та ін.). Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція (В.К. Кульбака). Дослідження МАЕ при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Охоронні розкопки курганів в південних районах Донецької обл. та у м. Маріуполі.

Конференції та семінари: «100-річчя від дня народження М.В. Сібільова» при ДонДУ (1973 р.); міжнародна конференція «Проблеми бронзового віку

півдня Східної Європи» при ДонДУ (1979 р.); обласні науково-практичні семінари «Проблеми охорони та дослідження пам'яток археології Донбасу» при Донецькому ОКМ (1985 р., 1987 р., 1989 р.); Міжнародні конференції щодо кам'яного віку при Донецькому ОКМ; Міжнародна конференція «Північно-Східне Приазов'я в системі євразійських старожитностей (енеоліт – бронзовий вік)» при ДонДУ і Донецькому обласному палаці піонерів та школярів (1996 р.); «Братченківські читання» при Луганському ОКМ (2005 р.; 2012 р.).

Діяльність Донецької обласної організації Українського товариства охорони та використання пам'яток історії та культури (археологічні проекти) у 1970 – на початку 80-х рр. ХХ ст. Державний проект «Пам'ятки історії та культури України» (акад. І. Транько): підготовка тому про Донецьку область у 80 – 90-рр. ХХ ст.

«Сучасна» регіональна музейна та вузівська археологія Північного Приазов'я: експедиції Донецького і Запорізького краєзнавчого музею, Охоронної археологічної служби України, Ростовської обласної інспекції з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури, Ростовського Археологічного науково-дослідного бюро та ін. Дослідження експедиції Маріупольського державного університету.

Регіональні періодичні археологічні видання: «Донецький археологічний збірник», «Археологічний альманах» (Донецьк), «Святогірській альманах», «Літопис Донбасу», «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (Луганськ), «Старожитності Степового Причорномор'я і Криму» (Запоріжжя) тощо.

Загальна характеристика пам'яток археології Донецької області (чисельність, якісний склад, сучасний стан). Феномен «чорної археології» в регіоні.

Література з історіографії регіональної археології.

Ключові поняття: Північне Приазов'я, регіональна археологія, новобудовна археологія, археологічні дослідження, матеріальна культура, археологічні пам'ятки, поселення, стоянки, могильники, кургани, поховання, культурний шар, Відкритий лист, розвідки, розкопки, камеральна обробка матеріалу, археологічна культура.

Тема 2. Палеоліт, мезоліт і неоліт Північного Приазов'я

Історіографія. Праці по палеоліту: П.П.Єфименка, В.М.Євсєєва, С.О.Локтюшева, С.М. Замятніна, Ф.В.Луцького, П.І.Борисковського, М.Д.Праслова, В.М.Гладиліна, Д.С.Цвейбель, О.В.Колесника, О.П.Весельського, В.Є.Щелинського, С.М.Кулакова, П.Є.Нехорошева, Ю.М. Захарікова, В.М.Степанчука, О.О.Кротової, І.Г.Підопличко, І.Г.Шовкопляса, А.П.Ларенка, Н.Б. Леонової, О.Ф.Гореліка, В.Ю.Виборного, Ю.Г.Коваля, І.А.Сніжко, О.Б.Вотякової, В.С.Ветрова тощо. **Праці по мезоліту і неоліту:** В.Ф.Спесивцева, В.О.Городцова, М.В.Сібільова, Н.О.Макаренка, Д.Я. Телегіна, Д.С.Цвейбель, О.Ф.Гореліка, С.М.Дегерменджі, А.В. Цибрія, Н.С. Котової,

Ю.Г. Ковалю, В.О.Манько, Ю.Я.Виборного, Ю.Я.Рассамакіна, І.Ф.Левицького, А.Д.Столяра, О.О.Бритюка тощо.

Пам'ятки. Палеоліт: Деркул, Червоний Яр, Амвросіївка, Білоярівка, Успенка, Антонівка, Білокузьминівка, Олександрівка, Ханжонково, Черкаське, Рубіжне, Дружківка, Самсонове, Обрив, Рогалик, Передельськ, Яма, Янісоль, Біла Гора, Суха Кам'янка, Кальчик, Новоазовськ тощо. **Мезоліт і неоліт:** Пришиб, Шевченко, Кремінна Гора, Біла Гора, Середній Яр, Замовники, Бондариха, Маріупольський могильник, Широкінський гірський комплекс, Червоне, Балка Рідкодуб, Устя Осколу, Олександрівка, Кругле Озеро, Видилиха, Лиманське Озеро тощо.

Проблематика: первісне залюднення Східноєвропейської рівнини; проблема ашелю Східної Європи та Приазов'я, східний мікок; пластинчасті індустрії; палеогеографічні умови Східної Європи в середньому палеоліті; проблема переходу від середнього до верхнього палеоліту в контексті донецької археології; залежність розселення неандертальців від статичних і динамічних ресурсів; ранній палеоліт Приазов'я. Діагностика Амвросіївського кістко вища. Зміст терміна «східний епіграветт»; степовий верхній палеоліт; технологія пластинчастих індустрій; ландшафти та палеогеографічні умови; функціональна типологія пам'яток; господарсько-культурні типи пізнього палеоліту; пам'ятки мобільного мистецтва та дискусія щодо їх трактування. Походження мезолітичних культур Приазов'я в євразійському контексті; регіональні групи мезолітичних пам'яток; неолітичні культури Приазов'я; етнічний склад неолітичних культур (пізні «кроманьйонці» Приазов'я та «протоугрофіни» лісостепу); регіональні групи пам'яток; роль відтворюючої економіки в харчовій сфері місцевих племен; значення місцевих майстерень з виробництва кам'яних знарядь; датування Маріупольського могильника.

Ключові поняття: архантропи, неандертальська людина, льодовиковий період, техніка ретуші, чоппер, чоппінг, ручне рубило, скребло, нуклеус, вістря дротиків та списів, печерний живопис, голоцен, лук і стріли, доместикація, індивідуалізація мистецтва, гарпуни, сітки, човни, мікроліти та макроліти, вкладишеві знаряддя, привласнюючи та відтворюючи форми господарства, розпилювання, шліфування, свердління, кераміка.

Тема 3. Енеоліт і доба бронзи Північного Приазов'я

Історіографія: праці М.Ю.Бранденбурга, В.О.Городцова, М.В.Сібільова, Д.Я.Телегіна, О.О.Кротової, В.І.Клочка, Я.П.Гершковича, Д.П.Кравця, Ю.Я.Рассамакіна, Т.О.Шаповалова, С.С.Березанської, В.В.Отроценка, В.Я.Кияшка, С.О.Локтюшева, Т.Б.Попової, О.Г. Шапошникової, С.Н.Братченка, С.Й.Татарінова, Р.О.Литвиненка, С.М.Санжарова, І.А. Післарія, О.С.Смирнова, В.О.Посреднікова, В.Ф.Клименка, А.М.Усачука, В.В.Циміданова, В.М.Горбова, Ю.Б.Полідовича, В.К.Кульбаки, Ю.М.Бровендера, Р.О.Мимохода тощо.

Пам'ятки: Кам'яна Могила, Перекат, Кременівка, Яма, Червоне, Володарське, Донецьк, Іллічівка, Лиманське Озеро, Усове Озеро, Безіменне, Широка Балка, Степанівка; Бахмутський гірничо-металургійний центр; курганні та ґрунтові могильники Північного Приазов'я; малюнки Кам'яної Могили та печери Архундияс-тарама у Приазов'ї тощо.

Проблематика: поділ на етнокультурні комплекси; енеолітичні культури Північного Приазов'я: (середньостогівська, нижньомихайлівська, кемі-обинська). Ямна культурно-історична спільність. Поселення, могильники та предмети матеріальної культури. Катакомбна культурно-історична спільність. Локальні варіанти. Періодизація та хронологія. Матеріальна культура. Культура Бабине (багатопружкової кераміки). Зрубна культурно-історична спільність. Сабатинівська культура. Варіанти домобудівництва пізнього бронзового віку; хронологічний поділ і проблеми періодизації; роль автохтонності та міграційних процесів у розвитку місцевих культур; проблеми соціальної історії; значення місцевого металовиробництва доби бронзи.

Ключові поняття: кераміка, глиняний посуд, культ предків, мідь, орне землеробство, колесо, гарба, кургани, верхова їзда, гончарна піч, міжплеменний обмін, землеробські культури, зернотерки, вузда, шнурова орнаментация, монументальна скульптура, кромлехи, антропоморфні стели, класове суспільство, бронза, горн, тигель, лячка, кельти, майнова нерівність, батьківське право, патріархальні відносини, гостродонний горщик, вохра, кістяні рурочки та молоточкоподібні шпильки, глиняні маски, катакомба, шахта, камера, жарівниця та курильниця, зруб, тризна, жертвопринесення коня.

Тема 4. Ранній залізний вік та пам'ятки часу Великого переселення народів у Північному Приазов'ї

Історіографія: праці П.М.Піневича, О.К.Тахтая, В.А.Іллінської, А.О.Моруженко, Л.Г.Шепко, Н.П.Зарайської, О.Р.Дубовської, В.О.Косікова, Ю.Б.Полідовича, В.А.Підобіда, О.Я.Привалової, О.І.Привалова, В.С.Ольховського, М.М.Ключнєва, С.Й.Татарінова, Д.П.Кравця, Б.Ю.Міхліна, С.Р.Хозіна, О.С.Симоненка, В.К.Гриба тощо.

Пам'ятки: Кам'яна Могила, Бондариха, Передерієва Могила, Двогорба Могила, Чугуно-Крепінка, Шевченко, Квашине, Кременівка (Чердакли), Стила, Антрацит, Новоазовськ, Новоамвросіївка, Білосарайська Коса, Сопіне тощо.

Проблематика: Господарсько-економічний та соціально-культурний зміст епохи. Металургія заліза та її революційне значення в техніці та виробництві. Загальна культурно-історична ситуація на теренах Північного Приазов'я. Походження передскіфських етносів від носіїв культур фінальної бронзи; субкультура скіфської еліти; етнічний склад скіфів Північного Приазов'я; Могильники та поселення. Матеріальна культура: кераміка, вироби з металів, каменю, кістки, рогу та дерева. Господарство, суспільні відносини та релігія. Скіфський звіриний стиль. Скіфи та грецькі поліси. Сармати на теренах Північного Приазов'я. Історіографія питання. Ареал, періодизація та

хронологія. Поховальний обряд. Матеріальна культура: кераміка, вироби з металів, каменю, кістки, дерева. Реконструкція господарства, соціальних відносин та духовної культури. Проблема датування гунських пам'яток; етнічна належність населення пеньківської культури, поширення цієї культури на схід, контакти зі степовими кочовиками; сармати або гуно-сармати; гуни, авари, ранні болгари – проблеми періодизації.

Ключові поняття: тризна, жертвопринесення коня, мечі-акінаки, наконечники списів, пряжки, фібули, кресала, кружальний посуд, бронзові дзеркала, флакони, прясла, точильні бруски, культові курильниці, поліси, некрополі, венеди, анти, склавини, поля поховань, серпи, зернотерки, гончарний посуд, наральники, глинобитні печі, трупоспалення, ґрунтові катакомби, велике переселення народів.

Тема 5. Археологічні пам'ятки середньовіччя Північного Приазов'я та ранньомодерної доби

Історіографія: праці М.Ю.Бранденбурга, В.О.Городцова, М.В.Сібільова, С.О. Плетньової, М.Л.Швецова, В.К.Гриба, Т.М.Потьомкіної, О.В.Євглевського, В.Ф.Клименка, С.Й.Татарінова, М.І.Артамонова, В.К.Міхеєва, О.Г.Копила, Е.Є.Кравченка, Д.І.Багалія, М.О.Макаренка, В.О.Пірка, А.В.Шамрая, В.М.Гоброва, Р.І.Саєнко, Р.П.Божко, М.М.Ключнєва тощо.

Пам'ятки: Донецька агломерація середньовічних городищ (Маяцьке, Сидоровське, Теплінське, Кіровське, Райгородське, Жовте та ін.), поселення і кочовища Приазов'я; мусульманські могильники (Сидорове, Маяки, Жовте та ін.), «язичницькі» курганні та ґрунтові могильники хазар; Ляпинська Балка; городища та поселення половецького та золотоординського часу; «смуга заселення» уздовж морського узбережжя; елітні ординські курганні та ґрунтові поховання (Ново-Іванівка, Ясинувата, Гусельщикове, Попов Яр та ін.); «кам'яні баби» й основні регіональні зібрання середньовічних кам'яних скульптур (Донецький ОКМ, Донецький національний університет, Маріупольський краєзнавчий музей та ін.); Балі-Сарай (Мелекине); фортеці (Торська, Бахмутська); Кальміуська паланка; Єланчанська паланка; Кальміуська сакма; морська пристань на Кривій Косі; городище пізнього середньовіччя на території заводу «Азовсталь» у м. Маріуполь; Білгородська лінія, Ізюмська лінія; пізні генуезькі колонії Північного Приазов'я; знахідки монет Кримського ханства.

Проблематика: Приазов'я в контексті євразійських трансконтинентальних торгових шляхів; «від кочовищ до міст»; система землекористування в Приазов'ї; політико-адміністративна система; етнічний і релігійний склад західних ділянок Хазарії; роль протослов'янського населення (анти) з обрядом кремації; участь візантійської торгівлі в економіці Західної Хазарії; діагностика іудейських та болгарських поховань Північного Приазов'я хазарського часу; археологічний контекст «Слова о полку Ігоревім»; пошук

місць битв на р. Калці (1223 і 1380 рр.); проблема локалізації генуезьких торговельних колоній на морському узбережжі (італійські мапи-портолани й археологічні реалії); сухопутна дорога між Азаком і Кримом уздовж Північного Приазов'я XIV ст.; «Дике Поле» в XV ст.; участь кримськотатарського (ногайського) населення в економіці і політиці «Дикого Поля» в XV–XVI ст.; діагностика поховальних і поселенських пам'яток ногайських татар Північного Приазов'я у XVII ст.; нумізматичні знахідки, їх значення; кордон між етнографічною та археологічною проблематикою пізнього середньовіччя та раннього модерного часу.

Ключові поняття: археологія пізнього середньовіччя та раннього модерного часу, кочові племена, ґрунтові поховання, городища, кам'яні «баби», шаблі, Салтівський могильник, Маяцьке городище, козацтво, січі, фортеці, поля битв, мапи-портолани, «Дике Поле».

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Перелік тем і зміст практичних (семінарських) занять

№ з/п	Назва теми та стислий зміст роботи	Мета роботи	Кількість годин	Результат навчання (РН) за ОП
1	Історія вивчення археології Північного Приазов'я	Розглянути історію вивчення археології Північного Приазов'я Проаналізувати значення пам'ятки археології як історичного джерела.	4	РН11, РН12
2	Кам'яна доба Північного Приазов'я	Розглянути походження людини, кліматичні умови та основні пам'ятки доби каменю.	2	РН11, РН12
3	Мідний і бронзовий віки Північного Приазов'я	Надати загальну характеристику мідного і бронзового віків Північного Приазов'я. Розглянути основні пам'ятки.	2	РН11, РН12
4	Ранній залізний вік Північного Приазов'я та пам'ятки епохи Великого переселення народів	Надати загальну характеристику раннього залізного віку. Розглянути археологічні пам'ятки	4	РН11, РН12

		кіммерійців, скіфів, сарматів.		
5	Старожитності середньовіччя та Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я XV–XVIII ст.	Розглянути основні археологічні пам'ятки середньовіччя та ранньої модерної доби Північного Приазов'я.	4	PH11, PH12
Разом:			16	

Семінарське заняття 1.

Тема: Історія вивчення археології Північного Приазов'я

1. Історія вивчення кам'яного віку.
Історія вивчення пам'яток доби бронзи.
2. Історія вивчення пам'яток раннього залізного віку.
3. Історія вивчення середньовічних пам'яток.
4. Історія археологічного вивчення пам'яток початку Нового часу.

Семінарське заняття 2.

Тема: Кам'яна доба Північного Приазов'я

1. Природне оточення у пізньому плейстоцені.
2. Середній палеоліт.
3. Пізній палеоліт.
4. Фінальний палеоліт.
5. Мезоліт.
6. Неоліт.

Семінарське заняття 3.

Тема: Мідний і бронзовий віки Північного Приазов'я

1. Енеоліт.
2. Пам'ятки ямної культури.
3. Пам'ятки катакомбної культури.
4. Пам'ятки бабинської культури.
5. Пам'ятки зрубної культури.
6. Пам'ятки сабатинівської та білозерської культур.

Семінарське заняття 4.

Тема: Ранній залізний вік Північного Приазов'я та пам'ятки епохи Великого переселення народів

1. Ранній залізний вік. Племена передскіфського часу. Чорноліська культура.
2. Кіммерійці.
3. Скіфські пам'ятки.
4. Сарматські пам'ятки.
5. Готи, гуни, ранні болгари.

Семінарське заняття 5.

Тема: Старожитності середньовіччя та Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я XV–XVIII ст.

1. Старожитності Хазарського каганату.
2. Пам'ятки печенізько-торчеського періоду.
3. Пам'ятки половецького періоду.
4. Пам'ятки золотоординського періоду.
5. Археологічні пам'ятки XV–XVIII ст. (Генуезькі колонії Північного Приазов'я, татарські улуси тощо).
6. Фортеця Домаха.

Оцінювання роботи студента на семінарському занятті

№	Вид роботи	Бали за заняття
1.	Відповідь на питання плану	0 – 3
2.	Відповідь на додаткові питання	0 – 1
3.	Доповнення, рецензування відповіді	1 – 2
4.	Контрольна робота з теми	0 – 3
5.	Виступ з доповіддю	3
6.	Підготовка доповіді-презентації	5
7.	Підготовка конспекту	0 – 1

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарські заняття зі спецкурсу «Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» допомагають студентам оволодіти основами методології історичних досліджень, вдосконалити навички роботи з джерелами та науковою літературою, одержати необхідні знання для подальшого вдосконалення своєї особистості як фахівця-історика. Треба пам'ятати, що якість семінару перш за все залежить від підготовки студентів до нього, тому кожен починаючий історик повинен відповідально поставитись до всіх проблемних питань семінарського заняття.

Підготовка до семінарського заняття включає такі етапи:

1. Загальне ознайомлення з планом та рекомендованою літературою.
2. Вивчення спеціальної літератури та аналіз комплексу джерел з проблеми.
3. Складання конспекту.
4. Підготовка виступу.

1. Загальне ознайомлення з планом та рекомендованою літературою.

При підготовці до семінарського заняття студент повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття, прочитати свої лекційні записи, які відносяться до теми семінару. Для отримання фактичних знань студенту необхідно спочатку ознайомитись з відповідними розділами

підручників, навчальних посібників, довідників, загальною літературою тощо. Потім необхідно ознайомитись з монографіями, які рекомендовані у списку літератури до кожного семінарського заняття. Перелік рекомендованої літератури не є вичерпаним. Студенти мусять використовувати інші джерела і особливо періодичні видання.

2. Вивчення спеціальної літератури та аналіз комплексу джерел з проблеми.

Починаючи працювати з науковою історичною літературою, студент повинен почати з особи автора, дізнатись час і місце написання роботи, мету публікації, джерельну базу, ідеологічну спрямованість. Читати треба уважно, всебічно та критично аналізуючи прочитане. Зустрівши нове, незрозуміле поняття, вираз, обов'язково необхідно з'ясувати його зміст. Не зробивши цього, студент ризикує сприйняти неправильно значення терміну, виразу або й всього тексту. Тут варто скористатися словниками чи іншими допоміжними джерелами.

Готуючись до семінарського заняття обов'язковою є робота з джерелами, що опубліковані в хрестоматіях, окремих спеціальних виданнях або ж розміщені на Інтернет сайтах. Перед тим як переходити до безпосереднього опрацювання текстів джерел, необхідно визначити час і місце їх створення, врахувати культурно-історичний контекст, який впливає на характер повідомлень, дізнатись інформацію щодо особи автора джерела за його наявності.

Студент повинен проаналізувати історичні джерела, класифікувати їх за типами (речові, словесні (усні та писемні), зображальні, звукові тощо) або за видами (законодавчі, актові, статистичні, матеріали періодичної преси, особового походження), визначити ступінь їхньої достовірності та об'єктивності. При виступі на семінарському занятті, що охоплює події після XVIII століття, перевага віддається видовій класифікації джерел. Під час відповіді на питання семінарського заняття необхідно вказувати автора (за наявності) й назву джерела, вихідні дані публікації.

3. Складання конспекту

Складання конспекту слід починати тільки після глибокого осмислення змісту матеріалу, виділення найголовнішого та підведення підсумків. Посилання на джерела та літературу у конспекті обов'язкові. При постановці проблеми студенту необхідно сформулювати актуальність, наукову значимість проблеми, визначити мету та завдання семінарського заняття, об'єкт і предмет, хронологічні рамки та просторові кордони теми. Здійснюючи огляд джерельної бази необхідно зазначити, які види джерел були проаналізовані, наскільки вони розкривають поставлені питання, чи є репрезентативними тощо. Історіографічний огляд повинен висвітлювати вивченість проблеми у науковій літературі із зазначенням питань, що досі залишаються дискусійними або недостатньо дослідженими. Далі студент повинен визначити практичне значення семінарського заняття.

При підготовці до інших питань семінару рекомендується активно використовувати джерела та наукову літературу, із зазначенням протилежних думок науковців на певні проблеми (при наявності), підкреслюючи історичні та хронологічні періоди в яких вони були сформульовані. Необхідно зробити самостійні висновки до кожного питання семінару та загалом до теми заняття. Висновки повинні бути короткими, чіткими, без повторення та введення нового фактичного матеріалу. За бажанням студент може скласти питання до аудиторії.

4. Підготовка виступу.

Для того, щоб виступ студента був успішний, його необхідно заздалегідь ретельно підготувати. Для цього треба доцільно використати час, прагнучи розкрити питання за десять хвилин. Крім того, починаючому історика бажано використовувати різні технічні засоби, зображальний матеріал, історичні карти тощо для більш повного розкриття питання та доповнення відповіді. При використанні цитат з літературних та історичних джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора, або ж для висловлювання своєї думки на протигагу іншій. Занадто зловживати ними не слід. Виступ повинен виглядати як усне повідомлення результатів свого аналізу документів та наукової літератури. Не рекомендується повне читання письмового тексту, який підготував студент. Завершуючи доповідь, студент повинен назвати використані для відповіді на питання семінару джерела та літературу та зробити висновок.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Етапи дослідження археологічних пам'яток Північного Приазов'я	1
2	Археологічні культури Північного Приазов'я	1
3	Регіональні наукові археологічні періодичні видання	1
4	Палеоліт Північного Приазов'я	1
5	Енеоліт та доба бронзи Північного Приазов'я	1
6	Ранній залізний вік Північного Приазов'я	1
7	Ранні слов'янські та середньовічні степові археологічні культури	1
8	Методи польової роботи з археологічними пам'ятками	1
9	Дослідження пам'яток XVI-XVII ст.	1
10	Основні музейні археологічні зібрання	1
Разом		10

Індивідуальні завдання

Написання рефератів, повідомлень, складення таблиці синхронної періодизації за історичними та археологічними даними, вивчення фактичного матеріалу, визначення історіографічних проблем, аналіз джерельної бази, підготовка тестових завдань, опрацювання наукової літератури.

Опрацювання підручників та монографій

Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Подонья / Н. Д. Праслов. – Л. : Наука, 1968.

Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К. : Наук. думка, 1986.

Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д. Я. Телегин. – К. : Наук. думка, 1991.

Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С. Н. Братченко. – К. : Наук. думка, 1976.

Берестнев С. И. Восточнукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев. – Харьков, 2001.

Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории народов Восточной Европы / А. П. Новосельцев. – М., 1990.

Опрацювання питань самостійних робіт передбачає вивчення матеріалу із подальшим захистом. Студентам запропоновано багато різних способів вивчення матеріалу. Це усні, письмові, умовно-графічні завдання тощо. Також рекомендовано обирати способи виконання завдань самостійних робіт. Це вимагає чіткої організації роботи, ретельного ознайомлення з джерелами й літературою.

Студенти повинні усно вивчити головні події, терміни, об'єкти, дослідників певної теми тим способом, який для них є найбільш зручний, а письмово виконати запропоновані завдання на вибір. Кожна самостійна робота оцінюється після належного виконання та захисту. Оформлення письмових завдань вимагає ретельності та системності.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Класифікація поселень, стоянок, городищ.
2. Типи могильників.
3. Методика археологічних розвідок.
4. Типи археологічних пам'яток Північного Приазов'я.
5. Методика дослідження ґрунтових могильників.
6. Методика дослідження курганних насипів.

7. Методика дослідження поселень, селищ, городищ (за вибором студента).
8. Палеолітичні стоянки у Північному Приазов'ї.
9. Мезоліт Північного Приазов'я.
10. Неоліт Північного Приазов'я.
11. Археологічні культури міді у Північному Приазов'ї.
12. Пам'ятки доби бронзи Північного Приазов'я.
13. Відомості про скіфів у античних авторів.
14. Скіфська археологія у Північному Приазов'ї (об'єкт за вибором студента).
15. Дослідження сарматських пам'яток у Північному Приазов'ї.
16. Дослідження пам'яток епохи Великого переселення народів.
17. Пам'ятки салтово-маяцької культури у Північному Приазов'ї.
18. Старожитності середньовіччя Північного Приазов'я.
19. Археологічне дослідження середньовічних міст, селищ, могильників, скарбів (за вибором студента).
20. Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я XV–XVIII ст.
21. Проблематика археології на кафедрі історичних дисциплін МДУ.
22. Роботи археологічної експедиції історичного факультету МДУ.

Зразок типового тестового завдання поточного контролю

1. *“Неолітична революція” – це*
  - А. Поява відтворюючої економіки;
  - Б. Техніка обробки каміння;
  - В. Етап пізнього палеоліту;
  - Г. Варіант промислової економіки.
2. *Фахівці в галузі доби бронзи Північного Приазов'я:*
  - А. Литвиненко Р.О.;
  - Б. Горелік О.Ф.;
  - В. Цвейбель Д.С.;
  - Г. Горбов В.М.

Питання до заліку

1. Археологічна періодизація.
2. Зв'язок археології з іншими науками.
3. Археологічні джерела з вивчення Північного Приазов'я.
4. Основні типи археологічних пам'яток Північного Приазов'я.
5. Методи польових археологічних досліджень.
6. Етапи вивчення археології Північного Приазов'я.

7. Становлення археології у Північному Приазов'ї як науки.
8. Археологія у дореволюційний період. Наукова біографія В.О. Городцова.
9. Приазовська археологія 20 – 40-х рр.
10. Наукова біографія В.М. Євсєєва.
11. Наукова біографія М.О. Макаренка.
12. Методика розкопок курганів.
13. Стратиграфія. Культурний шар. Типи поховань.
14. Археологічні культури та культурно-історичні спільності.
15. Наукова діяльність Д.С. Цвейбель.
16. Науковий доробок Т.О. Шаповалова.
17. Наукова біографія А.О. Моруженко.
18. Наукова діяльність В.А. Косікова.
19. Науковий доробок В.М. Горбова.
20. Науковий доробок Р.О. Литвиненка.
21. Загальна характеристика пам'яток археології Північного Приазов'я.
22. Періодизаційна схема В. О. Городцова та її сучасне розуміння.
23. Характеристика основних етапів палеоліту Північного Приазов'я.
24. Ранньопалеолітичні стоянки.
25. Пізньопалеолітичні стоянки.
26. Мезолітичні стоянки.
27. Неоліт Північного Приазов'я.
28. Проблема походження відтворюючого господарства. Неолітична революція.
29. Сучасні періодичні регіональні археологічні видання.
30. Маріупольський могильник.
31. Неолітичні кремнеобробчі майстерні.
32. Енеоліт Північного Приазов'я.
33. Загальна характеристика бронзового віку Північного Приазов'я.
34. Культури бронзового віку Північного Приазов'я.
35. Пам'ятки ямної культури.
36. Пам'ятки катакомбних культур.
37. Пам'ятки бабинської культури.
38. Пам'ятки зрубної культури.
39. Поховання зрубної культури у Приазов'ї.
40. Поселення зрубної культури у Приазов'ї.
41. Фінальний етап епохи бронзи (сабатинівська, білозерська, бондарихінська, білогрудівська культури).
42. Загальна характеристика Раннього залізного віку України.
43. Степ і лісостеп в Ранньому залізному віці. Кіммерійці.
44. Скіфські поховання.
45. Сармати.
46. Бахмутський гірничо-металургійний центр Донбасу.
47. Двогорба Могила біля Маріуполя.
48. Золотий шолом з Передеріївої Могили.

49. Сарматський комплекс з Чугуно-Крепинки.
 50. Хазарські могили Північного Приазов'я.
 51. Хазарські поселення Північного Приазов'я.
 52. Проблема локалізації місця подій 1223 р. на р. Калці.
 53. Археологічні дослідження укріплення «Кальміус» у м. Маріуполь.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за 100-бальною шкалою	Оцінка в ECTS	Оцінка за національною шкалою		Критерії оцінювання
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку	
90-100	A	відмінно	зараховано	Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить та опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили.
82-89	B	добре		Студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна.
74-81	C			Студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок.
64-73	D			задовільно

				викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є значна кількість суттєвих.
60-63	E			Студент володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні.
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання	Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Студент володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів.

Критерії оцінювання поточного контролю знань здобувачів вищої освіти

Бали за окремий вид навчальної діяльності	Критерії оцінювання
5	Здобувач вищої освіти в повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу. Правильно розв'язав усі завдання.
4	Здобувач вищої освіти достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу. Але при викладанні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та незначні помилки. Правильно розв'язав більшість завдань.
3	Здобувач вищої освіти в цілому володіє навчальним матеріалом викладає його основний зміст під час усних виступів та письмових відповідей, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, без використання необхідної літератури допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та помилки. Правильно розв'язав половину завдань.
2	Здобувач вищої освіти не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. Фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає його під час усних виступів та письмових відповідей, недостатньо розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності, правильно розв'язав меншість завдань.

1	Здобувач вищої освіти частково володіє навчальним матеріалом не в змозі викласти зміст більшості питань теми під час усних виступів та письмових відповідей, допускаючи при цьому суттєві помилки. Правильно розв'язав окремі завдання.
---	---

Критерії оцінювання знань здобувачів вищої освіти на семінарському занятті

Бали за окремий вид навчальної діяльності	Критерії оцінювання
0	відсутність на занятті з поважної чи неповажної причини; - відмова від відповіді на запитання за змістом теми
1	фрагментарне відтворення незначної частини навчального матеріалу; - відтворення менше половини навчального матеріалу; - відсутність правильної відповіді на додаткові запитання або відмова від відповіді на них.
2	демонстрація знань і розуміння основних положень навчального матеріалу з теми, правильна, але недостатньо обґрунтована відповідь; - відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак містить неточності.
3	демонстрація глибоких, міцних знань; - аргументоване використання набутих знань у нестандартних ситуаціях; - самостійний аналіз, оцінка, узагальнення навчального матеріалу; - повна та логічна відповідь на додаткові запитання за змістом теми.

Критерії оцінювання підсумкового контролю знань здобувачів вищої освіти

Бали	Критерії оцінювання навчальних досягнень
45-50	Здобувач вищої освіти в повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу. Правильно вирішив усі завдання підсумкового контролю. Брав участь в олімпіадах, конкурсах, конференціях.
35-44	Здобувач вищої освіти достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу. Але при висвітленні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та незначні помилки. Правильно вирішив більшість завдань підсумкового контролю.
25-34	Здобувач вищої освіти в цілому володіє навчальним матеріалом викладає його основний зміст під час усних виступів та письмових відповідей, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, без використання необхідної літератури допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та

	помилки. Правильно вирішив половину завдань підсумкового контролю.
15-24	Здобувач вищої освіти не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. Фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає його під час усних виступів та письмових відповідей, недостатньо розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності. Правильно вирішив меншість завдань підсумкового контролю
1-14	Здобувач вищої освіти частково володіє навчальним матеріалом, не в змозі викласти зміст більшості питань теми під час усних виступів та письмових відповідей, допускаючи при цьому суттєві помилки. Правильно вирішив окремі завдання підсумкового контролю.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Методичне забезпечення

1. Археология Украинской СРСР: В 3-х т. - К., 1985, 1986. Т. 1-3.
2. Археологія Української РСР: У 3-х т. - К., 1971. Т. 1-3.
3. Археологія України : курс лекцій / за ред. Л.Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2004.
4. Вінокур І.С. Археологія України : підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Вінокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004.
5. Давня історія України: У 2-х кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький Д.Н., Моця О.П. та ін. – К., 1994, 1995.
6. Давня історія України: У 3-х кн. / Толочко П.П. та ін. – К., 1997, 1998.
7. Малеев Ю.М. Словник археологічних термінів: Навч. Посібник / Ю.М. Малеев. – К., 1999.

Література

1. Белановская Т.Д. Неолит Северо-Восточного Приазовья и Подонья. Неолит Юга / Т.Д. Белановская, Д.Я. Телегин // Неолит Северной Евразии / ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1996.
2. Березанская С.С. Поселение срубной культуры Усово Озеро на Северском Донце / С.С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982.
3. Борисковский П.И. Палеолит Украины / П.И. Борисковский // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1953. – № 40.
4. Гавриленко І.Г. Зимівниківська археологічна культура (до історії раннемезолітичного населення Лівобережної України) / І.Г. Гавриленко. – Полтава, 2000.

5. Герасименко Н.П. Природная среда обитания мустьерского человека в Донбассе / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. – Донецк, 1992. – Вып. 2.
6. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочівників степів Східної Європи / Л.С. Гераськова. – К. : Наук. думка, 1991.
7. Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса / Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997.
8. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-восточное Приазовье – Подонцовье) / Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 7. – Донецк, 1998.
9. Горелик А.Ф. Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик. – Луганск, 2001.
10. Гладылин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы / В.Н. Гладылин. – К. : Наук. думка, 1976.
11. Гладылин В.Н. Ранний палеолит / В.Н. Гладылин // Археология Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1.
12. Горбов В.Н. Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века / В.Н. Горбов // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997.
13. Горбов В.Н. Раннесрубно-многоваликовский горизонт на поселении Раздольное в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 10. – Донецк, 2001.
14. Горбов В.Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011.
15. Гурина Н.Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР / Н.Н. Гурина. – Л., 1976.
16. Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1972.
17. Даниленко В.Н. Энеолит Украины / В.Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974.
18. Дегерменджи С.М. Курганы Донеччины: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С.М. Дегерменджи // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004.
19. Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции новочеркасских погребений Северного Причерноморья / О.Р. Дубовская // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – Вып. 6.
20. Євсєєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка / В.М. Євсєєв // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947.
21. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888-1902 гг. – СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908.
22. Забавин В.О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века / В.О. Забавин // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011.

23. Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2012. – № 16.
24. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С.Н. Братченка / В.О. Забавін // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2012.
25. Забавин В.О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2012.
26. Забавін В.О. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я / В.О. Забавін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4/5 (спецвипуск). – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2012.
27. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17.
28. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій (1970-ті – 1991 рр.) / В.О. Забавін // Шості Новицькі читання. Науково-практична конференція. ЗНУ. (17.11.2014).
29. Зарайская Н.П. Скифские памятники Шевченковского могильника / Н.П. Зарайская, А.И. Привалов // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1992. – Вып. 2.
30. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область / под ред. И. Транько. – К., 1971.
31. Каталог случайных археологических находок / под ред. А.В. Колесника // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – Вып. 1.
32. Кириллов А.К. Курганы Донецкой области как объекты исследований археоастрономии / А.К. Кириллов // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011.
33. Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк, 1994.
34. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины / В.Ф. Клименко. – Енакиево, 1998.
35. Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса / А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк, 2003. – Вып. 12.
36. Колесник А.В. Черкасское – комплексный памятник археологии на Северском Донце / А.В. Колесник, А.П. Весельский // Археологический Альманах. – Донецк, 2005. – Вып. 17.
37. Косиков В.А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц / В.А. Косиков, Р.П. Божко // ДАС. – Донецк, 1998. – № 8.
38. Косиков В.А. Новые документы о пребывании М.О. Макаренко в Донбассе // Новые страницы истории Донбасса. – Кн. 7. – Донецк, 1999.
39. Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса / В.А. Косиков. – Донецк: Истоки, 2001.

40. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / Кривцова-Гракова О.А. // МИА. – 1955. – Вып. 46.
41. Кульбака В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998.
42. Кульбака В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2000.
43. Кульбака В. Давні індоевропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2002.
44. Кульбака В. Сома/Хаома: рослина, напій, божество / В. Кульбака, В. Качур. - Маріуполь, 2003.
45. Кульбака В.К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея : науковий вісник: Зб. наук. пр. – Київ.: ВІРУАН, 2009. – Вип. 29.
46. Кульбака В.К. Катакомбные погребения бронзового века у села Калиновка / В.К. Кульбака, С.Г. Небрат // Літопис Донбасу. – Донецьк: Донбас, 2010. – Вип. № 18.
47. Кучугура Л.І. Дослідження видатного українського археолога М.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930-1933 роках / Кучугура Л.І. // Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень. – Вип. 2. – К.: АртЕк, 2007.
48. Курганы Донбасса / под ред. А.В. Колесника // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – Вып. 14.
49. Лапко М.В. Край вугілля й металу / М.В. Лапко. – К.: Наука, 1969.
50. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999.
51. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999.
52. Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія на сході України : основні віхи, результати і наслідки / Р.О. Литвиненко // Історичні записки. – Луганськ, 2012. – Вип. 33.
53. Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України / В.О. Манько // Кам'яна доба України. – К. : Шлях, 2006. – Вип. 9.
54. Макаренко М.Е. Маріупольський могильник / М.Е. Макаренко. – К. : Вид-во ВУАК, 1933.
55. Мезолит СССР / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1985.
56. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б.Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. – Запорожье: Дикое поле, 2008.
57. Михлин Б.Ю. Граффити на котле из Донецкой области / Б.Ю. Михлин // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1974. – Вып. XI.

58. Небрат С.Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність / С.Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4-5. – Маріуполь, 2012.
59. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001.
60. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. / В.А. Пирко. – К., 1988.
61. Пирко В. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. / В. Пирко. – Донецьк, 2003.
62. Плетнева С.А. От кочевий к городам / С.А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 142.
63. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1974. – Вып. Е4-2.
64. Ольховский В. С. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В.С. Ольховский, Г.Л. Евдокимов. – М., 1994.
65. Подобед В.А. Курган срубной культуры могильника Зинцева Балка (Северо-Восточное Приазовье) / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17.
66. Привалова О.Я. Двугорбая Могила / О.Я. Привалова, Н.П. Зарайская, А.И. Привалов // Древности степной Скифии. – К. : Наук. думка, 1982.
67. Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. – К.: КНТ, 2013.
68. Самар В.А. К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции) / В.А. Самар, А.Л. Антонов // Музейний вісник. – Вип. 2. – Запоріжжя, 2002.
69. Самар В.А. История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье) / В.А. Самар // Музейний вісник. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2005.
70. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, Р.А. Литвиненко // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004.
71. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / сост.: О.Я. Привалова, А.И. Привалов. – К. : УООПИК, 1988.
72. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / под ред. Б.А. Рыбакова. – М. : Наука, 1989.
73. Тарасенко Е.Н. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк / Е.Н. Тарасенко.– Мариуполь: ЧП "СВБ - ЛЮКС", 2012.
74. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины / С.И. Татаринов. – Артемовск, 1993.
75. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К.: Наук. думка, 1973.

76. Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К. : Наук. думка, 1976.
77. Тощев Г.Н. Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.) / Г.Н. Тощев. – Запорожье, 1997.
78. Тощев Г.Н. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры) / Г.Н. Тощев, М.В. Ельников, О.В. Дровосекова. – Запорожье, 2003.
79. Усачук А.Н. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII–XIX веках / А.Н. Усачук, А.В. Колесник // Літопис Донбасу. Красзнавча збірка. – Донецьк, 2004. – № 12.
80. 20. Усачук А.Н. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века) : мифы и реальность / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, А.В. Колесник // Археологический Альманах. – Донецк, 2004. – Вып. 14.
81. Усачук А.М. Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) / А.М. Усачук, В.В. Циміданов, В.А. Подобід, Р.О. Литвиненко // АДУ в 2005 – 2007 рр. – Київ – Запоріжжя, 2007.
82. Шапошникова О.Г. Багатошарове поселення поблизу с. Раздольне на р. Кальміус / О.Г. Шапошникова // Археологія. – 1964. – Т. XXII.
83. Швецов М.Л. Половецкие святилища / М.Л. Швецов // Советская археология. – 1979. – № 1.
84. Шепель К.О. Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту - бронзи / К.О. Шепель // Археологія. – № 49. – 1985.
85. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К. : Наук. думка, 1969.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аеро- (відео-) фотографічний метод – фото та відео зйомка місцевості з невеликої висоти для спостереження більш широкої картини та зв'язків між деталями.

Аерозйомка – сукупність робіт, мета яких – одержати зображення місцевості з повітряного або космічного апарату.

Алтар (Вівтар) – (лат. *altaria* – підвищення, місце жертвоприношення): жертovníк.

Алювій – річкові відкладення або застаріла назва дольодовикового періоду. Як правило, рівнинний алювій складається з піску і більш дрібних порід, гірський – з галечників з домішкою валунів та брил.

Амфора – посудина великих розмірів з двома ручками для зберігання запасів, зазвичай має широкий тулуб і вузьке горло.

Ангоб – тонкий глиняний рідкий шар, яким вкривалась поверхня сформованої керамічної посудини або виробу перед випалюванням. Ангоб прикрашав поверхню посудини та підвищував її водостійкість.

Артефакти – (лат. *arte* – мистецтво і *factum* - зроблений) предмети не природного походження, будь-які матеріальні об'єкти, виготовлені або модифіковані людиною минулого, які виконують певні культурні функції.

Археологічний комплекс – сукупність археологічних об'єктів (відкритих або закритих). Закриті комплекси містять речі, що потрапили до них одночасно (скарб, поховання, вміст несподівано зруйнованого жилого приміщення тощо). Відкриті комплекси формуються протягом тривалого проміжку часу.

Археологія – (від грець. *archaios* - стародавній і *logos* – вчення, слово) - наука, що вивчає історію людства на основі аналізу залишків матеріальної культури, галузь історичних знань, яка вивчає та реконструює минуле людності на базі переважно речових історичних джерел.

Археологія польова – сукупність прийомів та методів дослідження археологічних об'єктів/пам'яток у польових умовах.

Археологічна культура – термін що означає спільність (комплекс) археологічних пам'яток, об'єднаних у просторі і часі тотожним типом речових джерел (керамічні, кам'яні, кістяні вироби, поховальні споруди, житла тощо), які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку.

Археологічна розвідка – вид наукових досліджень з метою виявити та первинно обстежити об'єкти/пам'ятки культурно-історичної спадщини на обмеженій території (локалізація, картографування, первинна інтерпретація нових об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі археологічні пам'ятки).

Археологічні розкопки – вид наукових досліджень культурно-історичної спадщини з метою вивчення археологічних залишків на території об'єкта (пам'ятки), що включає, зокрема, земляні роботи, що руйнують археологічний об'єкт частково або повністю.

Багатошарове поселення – залишки різночасових шарів на поселенні, що сформувалися на одному археологічному об'єкті. Іноді нашарування на поселеннях розділяються стерильними прошарками.

Бровка – суцільна смуга не дослідженого культурного шару на розкопі поміж квадратами або іншими розкопаними ділянками, залишена для можливості стратиграфічних спостережень.

Бронза – перший сплав, який навчилася виготовляти людина, сплав міді з іншими металами або неметалами. Переважно у сплавах використовувалось олово, питома вага якого у бронзі: 1,25 – 10 %. Використання добавок надає сплаву додаткову пружність, твердість та підвищує стійкість до корозії. Температурний діапазон плавлення бронзи: 990 – 1190 °С.

Бур – обладнання для одержання проб ґрунту з певних глибин без проведення розкопок.

Вал – різновид оборонних фортифікаційних споруд – земляні (іноді кам'яні) насипи, які слугували перешкодою для тих, хто атакує і одночасно укриттям та бойовою позицією для оборонців.

Відвал – насип на сучасній поверхні із ґрунту, вийнятого з археологічного розкопу, насип пустих порід, одержуваних при розробці родовищ корисних копалин тощо.

Відкритий лист – спеціальний кваліфікаційний документ, встановленого зразка, який визначає фаховий рівень дослідника і дозволяє проводити дослідження археологічної спадщини. Відкритий лист – обов'язкова умова для отримання дозволу на проведення археологічних робіт на території пам'ятки (розвідок, розкопок, визначення охоронних зон культурного шару тощо).

Відщеп – фрагмент, відколотий від нуклеуса ударом чи відтисканням, який залишає на ньому характерні сліди, заготовка для складніших знарядь.

Видовжене трупопокладення – поховання здійснене за обрядом інгумації на спині, животі або на боці, при якому лінії хребта та кісток ніг паралельні.

Вододіл – лінія на місцевості, яка розподіляє стоки поверхневих вод по різне направлених схилах. Вододіли можуть бути головними (між басейнами великих річок) та другорядними (між невеликими струмками та джерелами). Найчастіше курганні групи та поодинокі кургани споруджувались саме на вододільних плато.

Вохра – природний пігмент (суміш глини та гідроксидів заліза) від яскраво-червоного до фіолетового кольору. Здавна широко використовувалась людиною як фарба та наділялась магічними властивостями.

Вторинна ретуш – техніка обробки (сколювання, віджимання) кременю, що надає знаряддю кінцевого вигляду.

Вторинне поховання – переміщення решток одного або кількох небіжчиків з однієї могильної споруди в іншу через обрядові вимоги або за певної необхідності.

Геоманітна розвідка – вид наукових досліджень за допомогою чутливих магнітометрів, які дають змогу виявити під товщею ґрунту місця перекопів: ям, канав, доріг, ровів, скупчення сміття, ділянок, що піддавались нагріванню тощо.

Геодезія – наука про методи визначення форми і розмірів об'єктів на земній поверхні, зображення їх на планах і картах, а також точних вимірювань на місцевості з метою розв'язання різних наукових і практичних завдань.

Гідроніми – різновид топонімів, назви водних об'єктів.

Городище – укріплене поселення, яке оточує один або декілька земляних чи кам'яних валів, іноді – зовнішні рови. Термін «городище» досить універсальне, яке спочатку виникає для позначення залишків укріплених давньоруських поселень, але згодом поширюється на більш широке коло пам'яток. Городищами називають і руїни античних міст, і руїни давніх фортець, замків та інші пам'ятки. Головна відмінна риса городищ – наявність залишків фортифікаційних споруд.

Господарська яма – відкритий археологічний комплекс господарського призначення.

Граффіті – зображення будь-яких фігурок або написів, продряпаних на поверхні предметів або виробів.

Гробниця – кам'яна поховальна споруда.

Грунтовий могильник – могильні ями, викопані у материку, які не мають будь-яких явних ознак на сучасній поверхні або ці ознаки до наших днів не збереглися.

Гумус – верхній горизонт ґрунту з темним забарвленням. Гумусний горизонт під курганним насипом може визначати поховану поверхню.

Давній горизонт – рівень давньої поверхні. На профілях бровок курганів простежується у вигляді світлуватої лінії над похованим ґрунтом.

Датування – визначення часу існування археологічного об'єкту.

Делювій – породи вивітрювання з глини, піску, щебня, брил, переміщених вниз по схилу силою тяжіння, площинними змивами тощо, що скупчуються біля нижньої частині схилу і в підніжжі.

Дендрохронологія – (від грець. *dendron* – дерево і *chronos* – час) датування археологічних об'єктів за річними кільцями зрізів стовбурів дерев, що використовувалися у поховальних спорудах або конструкціях будівель.

Дерен – поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистими рослинами, густо пронизаний їх коренями.

Дистальний бік – нижня або протилежна частина (кінець) знаряддя, предмета тощо.

Дольмен – (від бретонського *tol* - стіл, *men* - камінь) велика споруда з великих (до 2-3 м) каменів, що нагадують ящик, перекритий зверху плоскою кам'яною плитою. Вони відносяться до епохи бронзи, зустрічаються на Атлантичному узбережжі Західної Європи, у Північній Африці, на Кавказі і в Криму.

Дромос – (від грець. *Δρόμος* – шлях, прохід) – горизонтальний або похилий коридорний прохід, шлях до поховальної камери або склепу.

Дюни – пагорби навіяного вітром піску, утворюються в зонах піщаних, рухливих ґрунтів.

Житло – природний об'єкт або штучна споруда для притулку людини, яка зводилася як захист від негоди, приготування і вживання їжі, відпочинку тощо.

Жорства – домішка дроблених камінців у глиняну масу, що збільшує вогнестійкість та попереджають розтріскування керамічного виробу при висиханні або випалюванні.

Заклад – перекриття входу в могильну камеру з деревини, каменю тощо.

Заплічки – уступи, сходинки вздовж краю могильної споруди, які використовувались в якості опори для перекриття.

Зачистка (розчистка) – техніка польових археологічних досліджень, при якій поверхня землі обережно загладжується лопатами або ножами з метою виявлення кольорових відмінностей на поверхні, контурів житла, ями, поховання або іншої споруди. Може бути горизонтальною або вертикальною.

Зруб – дерев'яна конструкція, яка виготовлена з колод або брусів, розташованих кількома горизонтальними рядами (вінцями). Зрубна культура, виділена В.О. Городцовим на початку ХХ ст., отримала свою назву зрубної саме за конструктивними особливостями поховальної споруди (поховання в дерев'яних зрубках або рамах).

Інгумація – спосіб поховання тіла небіжчика на протилежність залишення тіла на поверхні або кремації. В залежності від положення тіла розрізняють поховання витягнуті та скорчені.

Камеральна обробка матеріалу – наукове опрацювання у лабораторних умовах матеріалів, одержаних під час польових досліджень (чистка від залишків ґрунту, шифрування, графічна та фото фіксація).

Камера поховальна – елемент поховальної споруди, що безпосередньо містить рештки померлого, досить часто камера ізольована від шахти заслоном з деревини або каменю.

Камка – вид морських трав, який використовувався у деяких степових культурах в якості поховальної підстилки.

Кам'яна кладка – у будівництві – конструкція з великої кількості цеглин або каменів, покладених один на одне. У бронзовому столітті при будівництві житл на поселеннях та у поховальних спорудах використовувалися різні варіанти кладок: постеліста (з буту і плит, покладених плиском), орфостатна (з буту і плит, поставлених на ребро).

Картографічний метод – нанесення на карту певних археологічних пам'яток або їх ознак, один з найефективніших методів, що дозволяє уявити поширення окремих ознак або категорій знахідок.

Катакомби – (італ. *catacomba* – підземна гробниця) підземні приміщення природного чи штучного походження, які використовувались для поховання у Римській імперії; специфічні поховальні споруди доби бронзи степової зони, де у могильній ямі (шахті) з боку чи з боків розташована поховальна ніша (підбій, камера).

Кенотаф – (грец. *kenotaphion* - порожня могила) поховання або курган, який має всі ознаки намогильної споруди, не містить в собі ніяких слідів поховання. За етнографічними спостереженнями і даними давніх писемних джерел, кенотафи споруджувалися тоді, коли член того чи іншого роду гинув або вмирав далеко від батьківщини і поховати його на родовому цвинтарі було неможливо.

Кераміка – будь-який виріб виготовлений з обпаленої глини. Фрагменти керамічних посудин є однією з найбільш масових категорій знахідок на поселенських пам'ятках.

Кераміка кружальна – кераміка, яка на відміну від ліпної виготовлена на гончарному крузі.

Кістковище – археологічна пам'ятка, місце скупчення кісток тварин або місце загінного полювання та обробки мисливської здобичі.

Кістяк – термін, яким в археології інколи позначають скелет.

Класифікація – (лат. *classis* – клас та *facio* – роблю) система розподілення матеріалу по групах і опис цих груп відповідно до попередньо визначених ознак таким чином, щоб були зрозумілі спільності усередині кожної групи і різниця між ними.

Комплекс – масив знайдених артефактів та інших об'єктів на обмеженій території, що складає одне функціональне ціле та визначається характером взаємозв'язків між його окремими складовими.

Комплекс відкритий – комплекс, у який предмети потрапили у різні проміжки часу, сукупність знахідок, виявлених в умовах, при яких їх одночасність залишається неясною. Типовий приклад відкритого комплексу – шар поселення.

Комплекс закритий – комплекс, який можна розглядати як результат однієї події, сукупність предметів, знайдених разом в таких умовах, при яких встановлюється, що вони виявилися в даному об'єкті одночасно. Це можуть бути, наприклад, скарби, могили з одноактним, непошкодженим похованням, житла, зруйновані пожежею, землетрусом, військовим нападом тощо.

Консервація – комплекс технічних заходів, що вживаються для запобігання пошкодження археологічних артефактів та об'єктів на розкопі або під час їх транспортування чи збереження у камеральних та музейних умовах.

Координати географічні – упорядкований, визначений) – числові значення, якими визначають положення певної точки на місцевості (на плані чи на топографічній карті) відносно прийнятої системи координат.

Кострище – залишки давнього вогнища, скупчення вуглинок, попелу, фрагментів перепалених кісток тощо.

Котлован – вибірка у ґрунті, відкритий зверху розкоп для проведення будь-яких будівельних робіт на конкретному рівні заглиблення.

Кочовище – тимчасова стоянка кочівників (номадів) або територія, де вони кочують.

Краніологія – (від дав.-гр. *κρανίον* – череп і *λόγος* – слово) розділ анатомії та антропології, що вивчає нормальні варіації форми черепа. Краніологія та краніоскопія – вивчення вимірних та описових ознак черепа.

Кремація – поховання за обрядом трупоспалення.

Кремій – твердий камінь, що добре розколюється на пластини і відщепи, основний матеріал для виготовлення знарядь в кам'яну добу. Мінеральне утворення, що складається з кристалічного і аморфного кремнезему. Поширений у вапняках та крейдових відкладеннях у вигляді конкрецій, жовен тощо, має колір від чорного непрозорого до жовтого.

Крепіда – вид кам'яної кладки, або скупчення безладно покладених каменів навколо підошви курганного насипу, що запобігають зсуванню ґрунту.

Криця – шлакоподібний продукт плавки залізної руди.

Кромлех – (бретон. *krom* - коло, *lech* - камінь) кругова огорожа з великих каменів. У вітчизняній літературі – кільце з каменю навколо кургану.

Курвіметр – пристрій для визначення довжин кривих ліній на планах і картах.

Курган – земляний або кам'яний насип округлої або видовженої форми, зведений над однією чи кількома поховальними спорудами. Нерідко його обмежує рів або кам'яне кільце. У своєму первинному значенні тюркське слово «курган» є синонімом слова «городище» або «фортеця». У цьому значенні воно вживається в Новгородському І Літопису під 1224 р. Але вже в XV ст. (Переяславський літопис) ми зустрічаємо його в сенсі «могильний пагорб», тобто в тому ж сенсі, що і зараз. Кургани можуть бути поодинокими або розміщеними групами.

Лес – глиниста маса, що складається з дуже дрібних частинок (кварц, вапно та інші мінери льні пилоподібні частинки), які переносилися вітром в давнину і відклалися в величезних об'ємах.

Макроліт – (від грецьк. *makros* – великий і *lithos* – камінь) масивне і грубе кам'яне знаряддя.

Масовий матеріал – значний за обсягом комплекс знахідок, однорідного матеріалу. Найчастіше масовий матеріал походить з розкопок чи розвідок на поселеннях, городищах. Для пам'яток доби каменю – це вироби з кременю, на поселеннях доби бронзи та раннього залізного віку – чорноглиняна кераміка, на середньовічних пам'ятках – червоноглиняна кераміка.

Материк – стерильний, недоторканий людиною шар породи, що знаходиться під культурним шаром та не містить залишків діяльності людини.

Мегаліт – (від грец. *μέγας* (мегас) + *λίθος* (літос) – великий + камінь) доісторична споруда, побудована з великих каменів: менгір, кам'яне кільце (кромлех), дольмен тощо.

Менгір – (бретон. *men* - камінь, *hir* - довгий) кам'яна стела, інколи прикрашена якимись візерунками і зображеннями, один з видів мегалітичних пам'яток, що мають вигляд окремих високих вертикально поставлених каменів.

Методика польових археологічних досліджень – комплекс методів та засобів, спрямованих на отримання максимальної інформації про об'єкти археологічної спадщини, комплекси речових історичних джерел та методи роботи з ними.

Мікроліт – (грец. *μικρόλιθος*, від *μικρός* – «малий» і *λίθος* – «камінь») кам'яні знаряддя невеликих розмірів, що виготовлялися на пластинах чи відщепках (до 2-3 см завширшки і не більше 0,1 см завтовшки). Мікроліти найчастіше трапляються прямокутних або трикутних форм. Використовувалися за доби каменю як наконечники стріл поодиноці або у складних комбінаціях в якості вкладних лез у списах, ножах тощо.

Місцевість – частина (ділянка, район) земної поверхні з усіма її елементами. Основні елементи місцевості відображені на топографічних картах: особливості рельєфу, гідрографічні об'єкти, рослинний та ґрунтовий покрив, населені пункти, дорожня мережа тощо.

Нівелювання – визначення перевищень між пунктами або об'єктами на місцевості, в археології – фіксація глибини залягання знахідок та об'єктів на розкопі від умовного репера (0) за допомогою геодезичних приборів (нівелір, теодоліт тощо).

Нуклеус – (лат. *nucleus* — ядро) кам'яне ядрище (кремень, обсидіан, яшма тощо), з якого сколювалися (віджималися) відщепи або пластинки для виготовлення знарядь або вкладишів для них.

Орнамент – (від лат. *ornamentum* – прикраса) візерунки або узорі, побудовані на ритмічному повторенні стилізованих геометричних елементів-мотивів (тваринні або рослинні). Орнамент на кераміці може бути розписним, штапованим, нарізним, прокресленим тощо.

Остеологія – (дав.-гр. *ὀστεολογία*, від *ὀστέον* – «кістка» та *λόγος* – «слово, міркування») спеціальний розділ антропології фізичної, вивчає варіації та еволюцію ознак кістяка людини. Остеометрія та остеоскопія – вивчення вимірних та описових ознак кісток скелета.

Пам'ятка археології – об'єкт археологічних досліджень, комплекс матеріальних залишків діяльності людини, що збереглися на поверхні землі, під землею або під водою.

Патина – тонкий шар продуктів корозії різних відтінків (від зеленого до коричневого), що утворюється на поверхні мідних виробів. Розрізняється патина їдка (порушує цілісність виробу) та благородна (захищає корозії).

Перевідкладення – переміщення культурних шарів з порушенням їх первісної стратиграфії.

Петрогліф – (грец. *πέτρος* - камінь і грец. *γλυφή* - різьблення) слабо заглиблене зображення на скелі, відбитки, висічені на кам'яній основі.

Підбійна могила – прямокутна, квадратна або овальна у плані яма, з нішею (підбоек) в довгій стінці, в якій влаштовувалося поховання.

Підйомний матеріал – знахідки, які знайдені випадково або під час розвідки на поверхні археологічних об'єктів або на оранці, у місцях обвалів, розмивів берегів водоймищ тощо.

Пікети – точки на місцевості (позначені знаками), що служать орієнтирами при закріпленні траси на місці, а також для установки рейки при нівелюванні.

Поселення – залишки більш-менш тривалого перебування колективу древніх людей на одному місці. Залежно від часу, до якого відносяться поселення, і від їх влаштування вони можуть поділятися на більш вузькі групи. За облаштуванням поселення можна поділити на неукріплені і укріплені. До неукріплених відносять стоянки і селища. Стоянки, як правило, - місця життя і діяльності первісних людей доби палеоліту – неоліту. Селища – неукріплені поселення пізніших епох, включаючи середньовіччя.

Посткраніальний скелет – скелет без черепа.

Поховальний інвентар – предмети, що клалися у могилу разом з небіжчиком.

Поховання – поміщення тіла небіжчика, його фрагментів або залишків кремації у поховальну споруду.

Проксимальний бік – внутрішня частина знаряддя, предмета тощо.

Промивання – камеральний метод, процес розділення матеріалу на розчинні й нерозчинні фракції (дрібні предмети, фрагменти кісток, кераміки, обмазки тощо).

Профіль – вертикальний розріз археологічного об'єкту під час розкопок з метою дослідження його стратиграфії.

Рекогносцирування – огляд та обстеження на місцевості з метою визначення положення або попереднє обстеження місцевості для проведення будь-яких спеціальних робіт.

Репер – визначений нівелюванням та закріплений на місцевості знак, умовна точка, від якої здійснюється всі заміри на розкопі.

Рів – штучна споруда, канава навколо поховання, кургану або поселення. Може мати захисне, господарське або культове призначення.

Ретуш – техніка підправлення поверхні кам'яних знарядь або робочих країв за допомогою легких ударів або натискання на заготівлю знаряддя шляхом відділення дрібних лусочок від поверхні.

Речові джерела – тип історичних джерел, пам'ятки матеріальної культури, інформація в яких фіксується в предметній формі: знаряддя виробництва, предмети побуту, житла, посуд, елементи одягу тощо.

Розкоп – археологічні дослідження ділянки культурного шару з метою вивчення планіграфії та стратиграфії пам'ятки з повною фіксацією знахідок і елементів поховальних, житлових та господарських споруд, архітектурних об'єктів тощо.

Секторний метод – прийом розмітки та розкопок округлих у плані споруд (кургани, ями, житла тощо), при якому спочатку досліджується насип або вміст двох протилежних чвертей, згодом повністю оголюється поперечний розріз уздовж кожної основної осі, що дозволяє зробити стратиграфічні спостереження на пам'ятці.

Селище – неукріплене давнє поселення з малопотужним культурним шаром, часто невеликих розмірів.

Сітка – розмітка ділянки розкопу на умовні квадрати для фіксації знахідок, залишків ям, перекопів, житлових та поховальних споруд тощо. Між квадратами залишаються бровки для стратиграфічних спостережень, подальшої графічної та фотофіксації культурних шарів.

Скарб – комплекс різних предметів (монет, металевих речей, предметів з дорогоцінних металів, знарядь праці тощо), схованих у землі або в іншому незагальнодоступному місці. Скарби важливі для типології та визначення часу існування окремих категорій знахідок.

Склеп – внутрішній простір гробниці, зазвичай заглибленої у землю, висіченої у скелі або побудованої з великих кам'яних плит.

Сліди – свідчення існування давніх предметів, що збереглися у дуже спотвореному вигляді.

Стела – (грец. στήλη) кам'яний або дерев'яний стовп (плита) з висіченим на ньому текстом або зображеннями. Використовуються як пам'ятні або поховальні знаки.

Стійбище – тимчасове поселення кочівників.

Стоянка – давнє неукріплене поселення, на якому відсутні довготривалі споруди та потужний культурний шар. Тимчасове поселення первісних мисливців кам'яної доби.

Стратиграфія – (лат. *stratum* — пласт, шар; грец. *γραφο* — пишу) метод, завдяки якому по розташуванню культурних шарів на археологічному об'єкті встановлюється його відносна хронологія. Поняття «стратиграфія» запозичене з розділу історичної геології, який вивчає послідовність формування гірських порід в часі і їх співвідношення в просторі. Археологічний стратиграфічний метод власне створено на підставі головних принципів геологічної стратиграфії, що надає змогу встановити послідовність культурно-історичних нашарувань на багатошарових пам'ятках.

Стратиграфічний ярус – група одночасних споруд та культурних шарів, що до них відносяться.

Тераси річкові – пологі щаблі на схилах річкової долини, що тягнуться на великі відстані вздовж течії.

Товкач/розтирач – кам'яне знаряддя для розтирання або дроблення будь-якого матеріалу.

Топографічна зйомка – комплекс вимірювальних, обчислюваних та графічних методів вивчення поверхні Землі.

Топографічна карта – детальний план місцевості з визначенням планового і висотного розташування об'єктів.

Топографія – (від грец. *τοπο* – місце, *γραφο* – пишу) наука, що вивчає у геометричному відношенні особливості і фізичні елементи земної поверхні та об'єкти, створені людиною.

Топоніміка – (від грец. *τόπος* – місце і грец. *ὄνομα* (*ονομα*) – ім'я, назва) наука, що вивчає назви географічних об'єктів, їх смислове значення, походження, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка – інтегральна наукова дисципліна, яка знаходиться на стику географії, історії та лінгвістики.

Топонімія – сукупність назв географічних об'єктів певного ареалу.

Траншея – видовжений розкоп на археологічному об'єкті з метою вивчення стратиграфії пам'ятки, визначення насиченості і потужності культурних шарів.

Трасологічний метод – дослідження слідів зносу на виробках та знаряддях праці, що простежуються на їх робочих поверхнях. Метод дозволяє уточнити функціональне призначення давніх інструментів та ступінь їх продуктивності.

Трасування польове – перенесення на місцевість запроєктованих ліній (трас) з уточненням їх зміни і закріплення в натурі. Траса на місцевості визначається становищем її головних точок: початку і кінця, які закріплюють знаками на місці.

Тризна – елемент поховальних та поминальних обрядів, що простежується за рештками трапези безпосередньо під час здійснення поховання або протягом певного часу після нього.

Урочище – ділянка місцевості, що відрізняється від оточуючого ландшафту будь-якими природними властивостями. Здебільшого мають власні назви.

Флотація археологічна – процес розділення матеріалів на легкі й важкі фракції; лабораторний метод з метою вилучення крихтих артефактів і обуглених залишків рослин із зразків ґрунту з археологічних об'єктів. Органічні рештки рослинного походження після перемішування у воді спливають на поверхню, важкі фракції навпаки осідають на дно.

Фрагмент – уламок (частина) виробу або знаряддя, в якому зберігаються морфологічні ознаки, притаманні цілому предмету.

Циклопічна кладка – спосіб кладки із необкатаного та необробленого каменю нерегулярної форми величезних розмірів, із заповненням проміжків дрібнішими каміннями.

Циста – (грец. *kistn*, лат. *cista* – ящик, скринька) поховальний ящик, складений з тонких кам'яних плит.

Шамот – мінеральні домішки у вигляді дроблених уламків керамічного посуду у глиняну масу, які попереджають розтріскування керамічного виробу при висиханні або випалюванні.

Шар культурний – горизонт, який відкладається на поверхні в результаті життєдіяльності людини, система нашарувань з органічними та неорганічними залишками. Культурний шар – основний об'єкт польових археологічних досліджень.

Шар стерильний – шар ґрунту, який знаходиться між культурними шарами та не містить культурних залишків.

Шахтна гробниця – поховальна споруда у вигляді вузької і глибокої шахти.

Шлак – склоподібний пористий матеріал, побічні продукти деяких виробничих процесів під дією високої температури (виробництво металів, скла, кераміки).

Шурф – невеликий розвідувальний розкоп на археологічній пам'ятці, обмежена ділянка, розкрита з метою з'ясування стратиграфії, потужності і насиченості культурного шару.

Щоденник археологічний (польовий щоденник) – різновид джерел особового походження, систематичні авторські записи за результатами археологічних розвідок або розкопок.

Яма – важливий об'єкт дослідження різного призначення на археологічних пам'ятках: залишки житлових або поховальних споруд, ями господарського призначення для припасів, сміття, попелу тощо.

Яр – глибока, широка крутосхила долина V-подібної форми достатньої протяжності, яка виникла внаслідок ерозійних процесів в пухких гірських породах, спричинених дією тимчасових лінійних водотоків.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історії та археології

**Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ**

Для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія»

Підписано до друку 2021 р.
Замовлення № Тираж 50 примірників
Надруковано СПД Кремневої Г.Е.
Свідоцтво про державну реєстрацію
фізичної особи-підприємця
Серія ВО2 № 137185 від 24 травня 2006 року
м. Маріуполь, вул. Миколаївська, 66

